

TÁJÉKOZÓDÁS

LUKÁCS GYÖRGY – SZELLEMI PORTRÉ*

LAURENT STERN

Hogyan válhat az élet lényegivé? Hogyan válhat az érték valósággá, és hogyan tehetjük az értelmet hatékonyvá? Ezek azok a kérdések, amelyek körül Lukács György életműve összpontosult. Fejlődésének paradoxona az, hogy az elveszett „otthont” a sztalinizmusban találta meg, s mégis megtartotta kérdésföltevésének radikális jellemvonását. Ennek a radikalizmusnak köszönhetően Lukács még bírálóinak csodálatát is kivívta. Némelyiküket dicsérte, némelyiküket lenézte vagy semmibe vette, de valamennyiüknek elnyerte a bámulatát. Thomas Mann, akit századunk legnagyobb regényírójának tartott, a kor legfontosabb irodalomkritikusanak nevezte Lukácsot; Sartre pedig, akit egyszer szellemi tisztességtelenséggel és demagógiával vádolt, napjaink egyik vezető filozófusát látta benne. Sir Herbert Read, aki saját beismerése szerint alig olvasta Lukácsot, vonzerejének titkát a nagy érzékenység és a dogma kombinációjában látta. Lehet, hogy Read nem volt tudatában annak, milyen jól célba talált a magyarázata.

A dogma ugyanis a szó; a szó, amelyet alakíthatunk és forgathatunk, amelyikből barát és ellenség egyaránt hasznot húzhat. Az érzékenység viszont a szó mögötti képre utal, amely föllobban és eltűnik, hogy újra megjelenjék. A szó a hitvallás burka, s itt van a vízválasztó a barát és az ellenség között. Mert ha a hitvallás elég erős, akkor ki fogja vetni azokat a szavakat, amelyek üressé váltak és hazugnak bizonyultak. Ha azonban a hit csupán egy távoli eszmény és a szó pusztán egy álarc a cinizmus és a képmutatás számára, akkor semmi sincs, ami megállítaná a zsarnokság kegyetlen beszédét. Itt van a választóvonal Lukács és sztalinista ellenségei között.

Lukács talán magára is gondolt, amikor figyelmeztette olvasóit, hogy Kleistnek, Balzacnak vagy Dosztojevszkijnek nem a politikai előítéletei fontosak munkáik megértéséhez. Inkább maga a mű az, amelyik — gyakran ellentétben ezekkel az előítéletekkel — a kulcsot adja a szerző kritikai megértéséhez. Ebben az értelemben Lukács megtérései és újra-megtérései a „marxizmushoz”, dicsimnusza „Sztalin génuszáról” újabban publikált könyveiben, nem befolyásolják a jelentőségét — fejlődését nem gyakori önvádjain és visszavonásain keresztül érthetjük meg.

* *Dissent* V. (1958), 162–173. o.

Lukács korai irodalmi munkái már mintegy megjósolják szerzőjük későbbi politikai sorsát, olyannyira, hogy kibonthatjuk életrajzát azokból a szavakból, amelyeket jóval azelőtt írt le, mielőtt életének aktuális választásai megvalósították volna őket. Meglepő párbeszéd bontakoznék ki akkor, egy ember magányos párbeszéde sorsával, mint Lukács mondaná; egy olyan sorssal, amely gazdag a látványos változásokban, s amelynek fonala nem azért marad töretlen, mert az esetleges tények egy és ugyanazon személyből erednek, hanem a belső logikai fejlődés ereje folytán.

Mi kevés életrajzi részletet ismerünk Lukácsról. Egy zsidó származású magyar nemesi családban, 1885-ben született. Először a délnyugat-németországi neokantiánus iskola gondolkodásmódjának befolyása alá került. Az 1910 és 1912 közötti évek folyamán Lukácsot gyakran látták Max Weber otthonában, ahol egyike volt a híres szociológus körül formálódott kör éltetőinek. Német nyelvű esszégyűjteményt publikált 1911-ben *Die Seele und die Formen* címen: ez a munka hívta föl Thomas Mann és számos más író figyelmét Lukácsra.

A háborús évek folyamán azonban közel került a munkásosztály mozgalmához. Az 1919-es magyar forradalomban a népoktatás komisszára lett Kun Béla kormányában. A forradalom veresége után Bécsbe menekült, majd később Németországba. Itt írta *Geschichte und Klassenbewusstsein* című, 1923-ban megjelent művét, amely a kevésszámú filozófiai jelentőségű marxista munka egyike maradt. Zinovjev hevesen bírálta ezt a könyvet a Kommunista Internacionálé 1924 júniusában tartott ötödik kongresszusán.¹ Azzal, hogy a művet „idealista” tendenciái miatt támadta, az eretnekek elleni olyan vizsgálatok egész sorozatára adta meg a jelzést, amelyeket a Kominternben lévő első „gondolat-bürokraták” – Rudas, Thalheimer, Kun Béla, Debórin, Luppól és mások – indítottak meg. Lukács és azok, akiket azért támadtak, mert az ő tanítványaiként szerepeltek (Korsch, Révai és Fogarasi), áldozatok voltak. Korsch átment a szélsőbaloldali ellenzékbe, Lukács és barátai viszont megtagadták korábbi írásait, alávetették magukat a Komintern autoritásának és a Szovjetunióba mentek, ahol 1945-ig maradtak. Itt írta Lukács azokat az irodalmi tanulmányokat, amelyeket Kelet-Németországban és Magyarországon publikáltak 1945 és 1948 között.

Lukácsot 1948 végén megtámadta régi ellenfele, Rudas, aki leleplezte munkásságában a „poigári befolyást” és hevesen vádolta őt „kozmpolitizmus” miatt. Ezekhez a vádaskodásokhoz kapcsolódott korábbi tanítványa, Révai is, aki időközben zsdanovistává vált. Lukácsot arra kényszerítették, hogy adja föl a budapesti egyetemen az esztétikai tanszéket, s 1949-ben be kellett jelentenie újramegtérsését a leninista ortodoxiához egy szigorú önbírálat formájában.

Amikor 1956 októberében Nagy Imre megalakította a fölkelés első kormányát, Lukács népművelési miniszterként csatlakozott hozzá. Nagy Imrével, Losonczi-
val,

¹ Vö. Karl Korsch: *Marxismus und Philosophie*, 2. kiad., Leipzig 1930; továbbá Maurice Merleau-Ponty: *Les aventures de la dialectique*, Paris 1956.

Kádárral, Donáthtal és másokkal együtt lefektették egy új, antisztalinista kommunista párt szervezetének az alapjait. Mivel nem sejtették, hogy Kádár két nappal később el fogja árulni őket, a csoport őt bízta meg azzal, hogy az új pártot mutassa be a népnek. Amikor Kádárt az orosz csapatok 1956. november 4-én hatalomra juttatták, Lukács — Nagy Imrével együtt — a jugoszláv nagykövetségre menekült, s onnan rabolták el Romániába a csoport többi tagjával együtt. Kádár időről időre kísérleteket tett rá, hogy elnyerje Lukács együttműködését, ő azonban határozottan visszautasította ezt. Még azután sem hangzott el tőle egyetlen önkritikus szó sem, hogy engedélyt adtak neki arra, hogy visszatérjen Magyarországra. Az uralkodó kormányzat mégis számos alkalommal bejelentette már Lukács szándékát a visszavonásra.

Miért ez a visszautasítás? Nem gyakorolt-e Lukács már két korábbi alkalommal is önkritikát? S ha annak kell elfogadnunk ezt a visszautasítást, ami valóságosan — ti. a sztalinizmus elutasításának —, akkor miért várt vele több mint harminc éven keresztül? Úgy véljük, hogy a választ munkásságában találhatjuk meg. Fordítsuk meg a „pszichologizmus” és a „biografizmus” szokásos eljárás módját, amely abban áll, hogy a szerző munkásságának értelmezéséhez az életét tekinti kiindulópontnak. Ez egy olyan eljárás, amelyet Lukács mindig is bírált. Próbáljuk meg itt ehelyett azt, hogy hátha a művein keresztül fogjuk megérteni az ő pszichológiáját és életrajzát, még ha ez csak töredékesen is sikerül majd.

I.

Legelső könyvében — *A modern dráma fejlődésének története*, 1908 —, amelyet 23 éves korában magyarul írt, Lukács vitába bonyolódik azokkal a vulgárszociológusokkal, akik a gazdasági és társadalmi alapok elemzésén keresztül közvetlenül próbálják magyarázni az irodalmi mű tartalmát. Lukács úgy érvel, hogy ez az alap nem az irodalmi mű tartalmát határozza meg, hanem a formát. A forma egy válogatási elv. Egy olyan elv, amely a számtalan különféle tapasztalat közül kiválasztja azokat, amelyeket le kell írni. Ez egy *a priori* nézőpont, amelyen keresztül a művész *sub specie formae* látja a tapasztalatait. Ez az életnek és a dolgoknak egy nézőpontja, azaz egy világnézet. Miután az életből jön, az a föladata, hogy megváltoztassa ezt az életet. Ami társadalmilag meghatározott, az mindenekelőtt a művész világnézete, azután az, hogy korának társadalmi állapotai milyen mértékben hozhatnak létre anyagot azoknak a tapasztalatoknak a számára, amelyek a formák részére szükségesek, s végül maga a forma mint a siker eszköze, mert a siker magyarázata annál mélyebben társadalmi, minél mélyebb a siker.

A vulgárszociológia elleni küzdelem, amely később a vulgármarxizmus elleni küzdelemmé vált, s az alkotó formák elemzéséhez való ragaszkodás — ezek Lukács irodalmi pályafutásának főbb vezérmotívumai. Még legutolsós, 1949 után írt könyveiben is, amelyekben azoknak a támadásoknak a nyomása alatt, amelyek

régi ellenfele, Rudas, és korábbi tanítványa, Révai részéről érték, számos alkalommal föladta a forma társadalmi és esztétikai elemzéséről alkotott elképzelését egy tartalomelemzés kedvéért, Lukács tehát még ezekben a műveiben is jelzi mindazoknak, akik értik őt, hogy valójában képtelen bármiféle elemezhető formát fölfedezni a „szocialista realizmus” termékeinek taglalása során, s ez a legpusztítóbb bírálat, ami az egész iskoláról lehetséges.

Második könyve az 1911-ben publikált *Die Seele und die Formen*. Ennek nyitó tanulmányában Lukács így próbálta meghatározni a kritika föladatát: a formában közvetetten és nem tudatosan benne foglalt és rejtőzködő tartalom föltárása. A kritika abban a pillanatban jelenik meg a színpadon, amikor a mű tartalma formát ölt. De „lényegében nem absztraktabb az életforma egy költemény formájánál” és „az igazság felé kell törekednie a kísérletnek, de mint Saul apja szamarait keresvén találta meg királyságát, úgy fogja az igazságot igazán keresni tudó kritikus útja végén megtalálni a nem keresett célt, az élőséget”. A kritikus saját vágyainkat vetíti a múlt művei mögé. Ez válaszol Marx kérdésére: hogyan lehet egy műnek történetisége ellenére örök értéke? „[...] minden időnek más görögök kellenek, és más középkor, és más reneszánsz... És békésen megférnek egymással különböző reneszánsz »felfogások« csakúgy, mint ahogy egy új költő új Phaidrája vagy Siegfriedje, vagy Tristanja nem semmisíti meg, amit elődje alkotott.” Ezeket a sorokat Lukács jóval azelőtt írta, hogy megtért a marxizmushoz, mégsem csak a Marx által fölvetett kérdésre válaszolnak. Ezek, úgy hisszük, egy marxista esztétika perspektívájába illeszkednek.

II.

Térjünk azonban vissza kiindulópontunkhoz: a formán keresztül megérezzük az élethez és az életen keresztül megérezzük a formához. Egyetlen irodalmi forma sem más, mint egy lépcső az élet lehetőségeinek hierarchiájában. A mindent eldöntő szót egy emberről és a sorsáról akkor mondják ki, amikor eldöntik azt, hogy melyik az a forma, amelyiknek a segítségével az életét ki lehet fejezni és milyen formát igényelnek a kiemelkedő pillanatai. A forma így etikai értékítéletté válik, s az életet vagy a mindennapi életet jelenti, amelyikben minden lehetséges, mert semmit sem valósítanak meg, vagy a magasabb életet annak abszolút követelményével együtt, hogy benne mindent a legvégső határig kell megélni. „Miként válhat a lényeg elevenné?” – ez az a kérdés, amelyikre a tragédia válaszol. „Hogyan válhat az élet lényegivé?” – ez az a kérdés, amelyikre az eposz és a regény felel.²

² Lukács: *Die Theorie des Romans*, megírva 1912–1915, megjelent 1920; magyar kiadás: *A regény elmélete*, Magvető, Bp. (1975).

Lukács későbbi munkájában ugyanezek a terminusok újra meg fognak jelenni más alakban: a mindennapi élet eldologiasult, azaz hamis tudattá fog válni, a magasabb élet pedig helyes tudatossággá. Mivel azonban minden tudat a lét tudata (*Bewusstsein ist bewusstes Sein*), a helyes tudatnak a valóságos totalitás tudatává kell válnia. A társadalmi osztályok az egyedüli konkrét totalitások. S az az osztály, amelyik képes lesz megoldani a társadalmi problémákat, amelyiknek a nézőpontjából újra lehet szervezni a társadalmat, a termelők osztálya: a kapitalizmusban a proletariátus.

Ne vetítsük azonban előre Lukács első marxista munkájának, a *Geschichte und Klassenbewusstsein* nak a nézőpontját. Ha az életnek van hierarchiája, akkor az az élet, amelyet legvégső korlátjáig megélnék, a legmagasabbrendű életlehetőséggé válik, a tragikum pedig a legmagasabbrendű formává. A mindennapi életben az abszolút etikai követelményeknek kompromisszumok, félmegoldások révén tesznek eleget. A követelményeket föláldozzák az életnek. A tragédiában viszont az élet az, amelyet föláldoznak ezeknek a követelményeknek. Az életben mi csak legkiemelkedőbb pillanatainkban *élünk*, s az önmegvalósítás vágya ad életet a tragédiának.

Hogyan lehetséges két pólus között lebegve élni? Az egyik a mindennapi élet, jelentés nélküli értékeivel és kötelességeivel. A másik az abszolút élet, amelyik igazi természeténél fogva embertelen, mivel arra törekszik, hogy az egyénben az egész emberiség etikai művét megvalósítsa. Lukács válasza erre a kiúttalan dilemmára az, hogy a fölismerésnek cselekvéssé kell válnia.³ A marxista gondolkodás alkotóelemei jelennek meg Lukács gondolkodásának a fejlődésében: a formák társadalmi meghatározottságától a nyilvánvalóan reménytelen helyzet cselekvés révén történő megoldásáig. Marx óta a kérdés valóban nem a világ egy értelmezése többé, hanem a „megváltoztatása”. A *lélek és a formák* témája az elszigetelt individuum, szemtől szemben az univerzummal. Csak az etikai tör be ebbe az elszigeteltségbe. Közösségek már léteznek az etikai világban, s csak a közösségnek a tudatosság teljes mértékével végrehajtott cselekvése szükséges ahhoz, hogy megérkezzünk a marxizmus végső terminusához. Így követhetjük nyomon ezen a ponton Lukács gondolati fejlődésében ugyanazt a fázist, amelyet megtalálunk a Kanttól Hegelig és Marxig tartó fejlődésben. Valóban, ha a világot nem az elszigetelt individuum, hanem a történelem nézőpontjáról látom, akkor eltűnik az a botrány, amelyet az én halálom, azaz az elszigetelt egyén életének természetes korlátja jelent. A tragikus gondolkodást transzcendálja a dialektikus gondolkodás.⁴

³ Lukács: „Von der Armut am Geiste”, *Neue Blätter* 1912; magyarul: *A lelki szegénység-ről*, Ifjúkori művek, Magvető, Bp. (1977), 537 skk. o.

⁴ Lucien Goldmann e kapcsolatra a tragikus és a dialektikus nézőpont között a következő írásaiban mutat rá: „La Communauté humaine et l'Univers chez Kant” 1948, valamint „Le Dieu caché” 1955. Minthogy a fiatal Lukács művei általában nem elérhetők az olvasó

Csak felszínesen lehet itt jelezni, hogy ugyanezzel a problémával találkozhatunk az ifjú Hegelnél és az ifjú Marxnál is. Jénai aforizmaiban Hegel azt írja, hogy „a legkiemelkedőbb, amit transzcendálni kellene, az a halál” (30. aforizma), s hogy „az ember, aki nem vádolja többé Istent, hanem elismeri a függőségét, azt akarja tudni, hogy milyen okból létezik” (50. aforizma). Az az ember, aki nem vádolja többé Istent, már transzcendálta a tragédiáját. Éppúgy találunk utalást a fiatal Marx munkásságában erre a problémára. Rugénak, aki arra kérte, hogy legyen bátorsága kétségbeesni, így felelt: „A halottak temessék el és sirassák el az ő halottaikat. [...] az elsőeknek lenni, akik élve lépnek be az új életbe, ez legyen a mi osztályrészünk.” A tragédia végérvényességét transzcendálja, ha a jövő megjelenik a színpadon. A földadat nem az, hogy dogmatikusan előrevetítsük ezt a jövőt, hanem az, hogy megtaláljuk az új világot a régi bírálatán keresztül. Annak nincs jelentősége, hogy míg Marx a társadalom és a politikai gazdaságtan bírálatán keresztül érkezik el ehhez a célhoz, Lukács viszont az irodalomkritikán és a társadalom bírálatán keresztül érkezik oda. Mi egyszerűen Lukács fejlődésének a szervességét akarjuk itt jelezni, azt, hogy ezt a fejlődést nem *elsődleges*en határozta meg egy olyan külső katasztrófa, mint az első világháború, még akkor sem, hogyha ez az esemény olyan nagy szerepet is játszott sok európai értelmiségi fejlődésében.

III.

Hogyan lehetséges ma élni, hogyan kell ma élni? Ezeknek a kérdéseknek a visszhangját hallhatjuk Lukács minden sora mögött. Az élet formáit mérlegre teszik és hiányosnak találják. Lukács bevezet minket egy határtalan sóvárgás légkörébe. Egy olyan sóvárgásába, amely emlékezik, amely elmondja nekünk azt, ami egyszer történt, ami egyszer volt. Amikor a csillagok mozgásának a rendje ugyanaz volt, mint az emberek útjáé; amikor minden ember filozófus volt és a filozófia még nem kezdett honvágyat jelenteni; amikor a befejezettség megszokott volt és az eszmény megközelítése nem kívánt lángelmét, mivel az eszményi és a valóságos egy és ugyanaz volt, s nem létezett meghasonlás az emberen belül és szakadék az ember és világa között...

Mindig a romantikus *iffúság* az, amely kivetíti ezt individuális vagy közös múltunk mögé. Lukács mindig tudatában volt a romantika problémájának – élethosszig tartó küzdelmet folytatott ezzel az iskolával. Ennek a szembenállásnak mégis valamiféle rokonság az alapja – vagy a hatása.

„Tragédiát írtak itt olyanok, akik tragédiák hősei lettek volna a Rajnán túl” – írja Lukács. – „Mivel haladásról szó sem lehetett, minden energia befelé fordult,

számára, őt Goldmann másodikként említett művére utaljuk, amely Pascal és Racine interpretációját Lukács *Die Seele und die Formen*jének szemlélete alapján adja.

és intenzitásban, finomságban és mélységben messze túlhaladta minden vetélytársát a gondolkodók, a költők országa. De egyre nagyobb lett a távolság a csúcspontok és mélységek közt... Csak felfelé vezetett út, a halálos egyedüllét felé." Ugyanazoknak az embereknek Franciaországban a tragédia vagy a forradalom terminusaiban lett volna közüik a külvilághoz. Németországban „egoisták voltak, fanatikussai saját fejlődésüknek, és mindent csak azért és annyira szerettek, amennyire nőni lehetett általa”. Vágyódtak egy közösség után, amelyben földadhatják az elszigeteltségüket. Mivel pedig a maguk-alkotta fantom-kozmoszt valóságosnak tekintették, hinniük kellett a lemondás nélküli cselekvés lehetőségében. Azok közül a romantikusok közül, akik megérték az időskort, ennek eredményeképpen „sokból lett saját ifjúságának epigonja, sokan elfáradtak az új vallás reménytelen keresésében, érezték, hogy minden rendkeresésük egyre jobban és jobban az anarchiába viszi be őket, és rezignáltan menekültek a régi vallások biztos kikötőibe. És imádkozó papok lettek az egykor mindent felforgatókból.” Novalisról⁵ Lukács azt írja, hogy „az életnek tette fel a kérdést és a halál felelt rá... A romantika tragédiája volt, hogy csak a Novalis élete lehetett költemény; az ő megdicsőülése halálos ítélete az iskolának. Mert minden, amivel ők az életet akarták meghódítani, csak a szép halálra volt elegendő; az ő életfilozófiájuk csak a meghalás filozófiája volt; életművészetük a meghalás művészete.”

Aligha képzelhető el tisztább vádirat a romantikáról. Lukács, bizonyos terminusok kivételével, soha nem változtatta meg ennek az ítéletnek egyetlen részét sem. Későbbi munkássága hosszadalmas romantika-ellenes polémia és a klasszikus álláspontból adott értelmezésének apológiája. Látni fogjuk, hogyan befolyásolta a sztalinizmus melletti politikai választását ez a romantika-ellenesség, s hogyan egy különös fordulat, aminek ő az ellentétére volt determinálva, amivé neki válnia kellett.

Ez az ellentétek közötti vonzódás abból a pontból ered, ahol a tragikus és a romantikus attitűd azonossá válik. A tragikus egyúttal *ars moriendi*, avagy a „meghalás művészete” is, amennyiben tragikus jellemként pontosan ugyanazokért az eszményekért halja „gyönyörű halálát” a színpadon, amelyek a nézőt megbénítják a mindennapi életben. A tragikus, amikor bekövetkezik, föltételez egy törést a klasszikus világban, egy szakadékot az ember és a világa között, egy meghasonlást az emberben magában. Ebből tisztán látszik, hogy a tragikus megoldás túl van a megvalósuláson. A másik oldalon a romantikus túl akarja élni elérhetetlen sóvárgásait, amelyek viszont ellenségesek az étellel. Emiatt úgy kell találnia, hogy az ő válasza a „gyönyörű halál”. A halál a romantikus számára válasz, a tragikus számára kérdés: „miként válhat a lényeg elevenné?” S mert a kérdést ebben a formában állandóan fölvetik, a tragikust dialektikusan transzcendálni lehet, ha az ahistorikus és elszigetelt individuum perspektívájáról áttérünk

⁵ Voltaképp Freiherr Friedrich von Hardenberg (1772–1801) költő, misztikus és a német romantika természetfilozófusa.

a társadaloméra és a történelemére. A romantika azonban mihelyt inkább válasszá vált, mint kérdéssé, nem fejlődhet túl a „gyönyörű halál” végzetes pontján.

A főszereplő „A lelki szegénységről” című dialógusban, miután fölismeri, hogy alkalmatlan egy közösség megteremtésére, s így eltévesztette azt a metafizikai osztályt, amelyikhez tartozik – minden metafizikai osztálynak megvan a maga etikai kötelessége, amelyet teljesíteni kell –, öngyilkosságot követ el, miközben rámutat a Biblia szavaira: „Tudom a te dolgaidat, tudniillik, hogy te sem hideg nem vagy, sem hév: vajha volnál hideg, vagy hév! Annakokáért, mivelhogy lágymeleg vagy, sem hideg, sem hév, kiokádlok az én számból.”

Ezzel az öngyilkossággal, amelyet – mint a párbeszédbeli partnere nevezte – „a tisztaság aszkétája” hajtott végre, s amely tovább fogja kísérteni Lukácsot, Lukács pályafutásának premarxista korszaka is végéhez ér. A kérdések azonban, hogy „miként válhat a lényeg elevenné” és „hogyan válhat az élet lényegivé”, megválaszolandók maradnak az életben, s nem irodalmi formában vagy kifejezéssel.

IV.

Már utaltunk a válaszokra, amelyeket Lukács nagyobb munkájában, a *Geschichte und Klassenbewusstsein*-ben adott.⁶ Tragikus tudat egy korlát tudata. Az osztálytudat nem olyan tudatosság, amely annak a végösszegéből jön ki, amivel az elszigetelt individuumok egyenként a létükről rendelkeznek. Inkább a határ megállapítása annak az osztálynak a számára, amelyik abból indul ki, hogy objektívan mi lehetséges számára a társadalom problémáinak megoldásában. Ilyen osztály, amelyiknek a nézőpontjából a társadalom megszervezése lehetséges, a proletariátus. De a proletariátus osztálytudata nem az, amit Péter és Pál munkások gondolnak vagy éreznek, hanem az, amit gondolniuk vagy érezniük kell, ha osztályérdeküket veszik kiindulópontnak. Ily módon a proletariátus osztálytudata a proletariátus etikájává válik.

Mint visszaemlékszünk rá, a fiatal Lukács válasza a megoldhatatlan helyzetre az volt, hogy a tudatosságnak cselekvéssé kell válnia. Ezt újra megtalálhatjuk az elmélet és a gyakorlat egységének a követelményében. A proletár osztálytudatot csak a proletariátus hozhatja létre az osztályharc gyakorlatán keresztül, s ezt a gyakorlatot ugyanennek a tudatnak kell irányítania. A proletariátus nem szabadíthatja föl önmagát anélkül, hogy véget ne vessen az osztálytársadalomnak, s anélkül, hogy teljesen újjá ne szervezze a társadalmat. Ezért foglal magába az

⁶ A *Geschichte und Klassenbewusstsein* első tanulmányát Michael Harrington fordította angolra: *The New International*, 1957 nyár. Franciául ugyanez az *Arguments* 1957. április–májusi számában; a folyóirat az egész művet is gondozza, J. Bois és Kostas Axelos fordításában.

osztálytudat egy öntudatosságot. A burzsoázia, amelyik fejlődése során létrehozta saját tagadását, a proletariátust, nem válhat öntudatossá anélkül, hogy létezésének terminusait ne tagadná.

Akár a modern gondolkodás története a kiindulópontom, akár a kapitalista világ gazdasági és társadalmi viszonyai, elérkezem az „eldologiasodás” struktúrájához. Nagymértékben Lukács és iskolája révén, ez a terminus olyan széles körű befogadásra talált, hogy nekünk csak az összegző meghatározását kell földíznünk: az emberek közötti viszonyok dolgok, árucikkek közötti viszonyok jellegét öltik. Nem személyek, hanem tárgyak jelennek meg, amelyek viszonyainak a magját vastag kéreg borítja. Az eldologiasodás struktúrája a modern társadalmak központi problémája. Az ember terméke tőle független *dologgá* válik, s egy olyan világ jön létre, amelyben a tárgyak összefüggései veszik kézbe az uralmat. Ez az ember ellen fordul, aki ennél fogva elidegenedik önmagától. Még ha előnyhöz is lehet jutni a folyamatot irányító belső törvények ismeretében, magát a folyamatot nem lehet befolyásolni.

A tudat eldologiasodása csak napjainkban kezd mindent elborítani. A tömegkultúra és a szórakoztatóipar csak egy ennek termékei közül. A minőségi különbségek eltűnnek, és a mennyiség birodalma érvényesül. Az alkotóképességet fölváltja a hatékonyság és az értelmet a rendszer. A termelés ritmusa és a munka ritmusa ugyanaz, mint a hamis irodalom és szórakozás ritmusa. Aristotelés hosszasan hangsúlyozta, hogy a szabadság a munkától való szabadságon alapul. Marx a szabadságot, elég következetesen, szabad időnek tekintette. Az eldologiasodás hatására azonban a szabad idő a munkaidő kiterjesztésévé válik. Az uralkodó osztály által alkalmazott elnyomó eszközök egyike az igazság eltitkolása vagy a leplezetlen hazugság. Az elnyomás legravasabb formája a korrekt információk hatalmas tömegének érvénytelenítő hatásában rejlik, amelyet elsikkaszt az eldologiasult tudat. A korábban elszigetelt individuumot az „együttlés” hamis közössége transzcendálja, amelyben nemcsak az elszigeteltséget, hanem az individuumot is meghaladják. A társadalom büntető rendszere világosan jelzi ezt.⁷ A magánzárka az elszigetelt individuum büntető ábrázolása volt: a cella Leibniz monásza, amelynek se ajtaja, se ablaka nincsen. A koncentrációs tábor viszont azoknak az embereknek a kényszerítő eszköze, akik „együttlésben” élnek. Megpróbálkozni a régi újraélesztésével: ez egyszerre lenne politikai romanticizmus és *a priori* kudarcra ítélt kísérlet. Újraéleszteni a magánzárkát a koncentrációs táborral szemben, vagy föltámasztani az elszigetelt individuumot az „együttlés” alkotóelemei ellenében – ezek egyike sem lenne prométheusi tett. Igazán prométheusi tett csak minden büntető rendszer eltörlése és az igazi közösség megteremtése lenne.

⁷ Vö. Max Horkheimer–Theodor Wiesengrund Adorno: *Dialektik der Aufklärung* 1947, 269 skk. o. – Magyarul: *A felvilágosodás dialektikája* (ford. Bayer J. et alii), Gondolat–Atlantisz/Medvetánc, Bp. 1990, 263 skk. o.

Az eldologiasodás struktúrája, mint Lukács taglalta, így mindennél fontosabbá válik napjaink társadalmának megértéséhez. Nem lehet föladatunk, hogy bármiféle jövőbeli szocialista programot előrevetítsünk, de azt jól előre lehet látni, hogy ha a szocialista mozgalom újra vissza fogja nyerni az erejét, akkor el fogja érni ezt a célt. Nem annyira a XIX. századi és a XX. század eleji hagyományos társadalmi és gazdasági követelések révén, nem a munkaföltételek javításának, az ipar államosításának, vagy a mezőgazdaság kollektivizálásának a követelése révén, mégcsak nem is elsősorban közvetlen politikai akció révén — mivel az ilyen akció sikerét nagyon könnyen ellentétébe fordíthatja az eldologiasodott tudat —, hanem az eldologiasodás bírálata, és következménye: az életminőség romlása elleni harc révén. Ha Lukáccsal együtt úgy tartjuk, hogy a proletár osztálytudat nem az aktuális pszichológiai tudat, hanem annak a munkásnak a potenciális tudata, aki az osztályérdekét veszi kiindulópontnak, akkor ezt a tudatot a mai proletár osztályérdeknek kell meghatározni, ami az eldologiasodás transzcendálása. A proletariátus tudatáért folytatott közdelemnek, amelyet társadalmi-gazdasági szinten vívtak, filozófiai és pszichológiai szférákban kell folytatódnia: tárgyak kalkulatív kezelése helyett az ember — mint szubjektum — képességeire tekintettel. Azt, hogy ez az osztálytudat politikai szövetségeket (pártokat) fog-e alkotni, vagy túllép az ilyen szövetségeken és eltérőket vagy magasabbrendűket hoz majd létre, azt még nem lehet előrelátni.

V.

A burzsoá tudat eldologiasodott tudat, de a klasszikus filozófia már megmutatta nekünk, hogy miként transzcendáljuk az eldologiasodást. Kant óta a probléma az, hogy ne tekintsük a világot adottnak, függetlennek a szubjektum tudomásulvételi aktusától (például Isten fölhasználásával), hanem inkább maga a szubjektum termékének. Ezt a tudatot gátolja a *Ding an sich*, a magábanvaló irracionalitása. Nem mutathatjuk meg itt, hogy miként transzcendálta Hegel ezt az irracionalitást egy történelmi nézőpontból, s miként találta meg Marx a történelem szubjektum—objektumát a társadalmi osztályokban. De föllevenítjük azt a speciális helyzetet, amelyet a proletariátus Marxnál elfoglalt, mert ez az osztály, lévén az utolsó osztály a társadalomban, nem szabadíthatja föl magát anélkül, hogy föl ne szabadítaná az egész osztálytársadalmat, s nem vállalkozhat erre a fölszabadításra anélkül a *szabad* és tudatos cselekvés nélkül, ami a forradalom.

Küzdelme során a proletariátus oly módon fejleszti a tudatát, hogy amikor a forradalom véget ér, a proletariátus megszűnik létezni. De addig a pillanatig a proletariátus a burzsoá tudat befolyása alatt áll. A forradalom ennél fogva csomópont a történelemben, funkcionálisan ugyanazt a helyet foglalja el, mint a „nagy pillanat”, amelyet Lukács a tragédiáról szóló előző munkáiban írt le.

A forradalom során ugyanis a néptömegek saját kezükbe veszik a sorsukat. Az etika és a valóság közötti diszkrepancia megszűnik, a lényeg és a létezés, az érték

és a valóság elveszítik különállásukat. Egyszerre sorsának meghatározójaként és önmaga által meghatározottan az ember sorsának urává válik a valóságban. Ami a tragédiában időtlen tapasztalat volt, az itt történelmi eseménnyé válik. A tragédiában az ember a bukásában éri el önmaga megvalósítását, itt ezt el fogja érni a föltámadásában. Ami vég volt, az most kezdetté válik. A kiemelkedő élet, amit egyszer megalkotott a tragédia egy illuzórikus világban, most a valóságban jelenik meg. Ahol egyszer a szándékot meg kellett formálni, ott most összetörik a formákat. A tragikum világa az ő befejezettségével átadja helyét a valóság drámai világának. A tragédiát transzcendálják (*aufgehoben*, azaz megszüntetik, megörzik és magasabb szintre emelik) a dialektikában. Föl kell elevenítenünk azt, hogy Marxnak hasonló látomása volt, amikor arról a történelmi geneziszről beszélt, amelynek főlemelkedése tragikái, alászállása derűs, fordulópontra pedig a tragikus bukás.⁸

Lukács számára a történelmi materializmus a proletár tudat elmélete, amelynek a gyakorlata a forradalmi aktivitás, a szervezete (a forradalmi proletárpárt) pedig közvetíti az elmélet és a gyakorlat között. A párt az ember és a történelem között is közvetít, mert azzal egyidejűleg fejleszti tagjainak a tudatát, hogy beleavatkozik a történelembe. Ezért csak az egész személyiség teljes elkötelezettsége a pártnak, s valamennyi elméleti és politikai kérdés transzponálása szervezeti és gyakorlati terminusokba: ez együtt teheti olyan hathatóssá a pártot, hogy egyformán képes legyen teljesíteni történelmi küldetését, s meghatározni az individuális etika és viselkedés szabályait. Amikor teljesen elkötelezem magam, akkor le kell mondanom az individuális szabadságomról, s el kell fogadnom a pártfegyelmet, mert minden olyan individuális szabadság, amely nem teljes szabadság, csak meghosszabbítja az osztálytársadalom kényszerét. Gyakori kritika és önkritika garantálja a pártnak a közvetítő szerepét. A forradalom, másfelől, semmi más nem lehet, mint a proletariátus szabad és tudatos cselekedete. Így érvel Lukács.

A *Geschichte und Klassenbewusstsein*-ben Lukács súlyt helyez rá, hogy a pártnak erős belső kohézióval kell rendelkeznie. Emlékirataiban Victor Serge fölleveníti, hogy Lukács jóval a sztalini korszak előtt ajánlotta a történészek elkötelezését a párt központi bizottságának szolgálatában. Ez, együtt a forradalomról mint a proletariátus szabad tettéről vallott elképzelésével, megvilágítja Lukács politikai álláspontját. A párt az el nem dologiasodott tudat lehetséges legmagasabb fokának a kifejeződése. Olyan időszakban, amelyik nem forradalmi, a párt őrzi jellegét mint a proletariátus élcsapata és osztálytudatának hordozója. A forradalom emlékezeteként és a proletariátus iskolájaként is szolgál. A párt elbürokratizálódott? Nem kétséges. Mégis, ez a bürokrácia a proletariátus osztálytudatának legmagasabb lehetséges kifejeződése, ezért kell az autoritásának meghódolni. Előfordulhat azonban, hogy a bürokrácia úgy megcsontosodik, hogy azontúl nem

⁸ Vö. ezzel kapcsolatban Marx korai írásait ill. *Louis Bonaparte brumaire 18-ája* c. művét; továbbá Werner Heider: *Die Geschichtslehre von Karl Marx*, Stuttgart–Berlin 1931, 76. o.

helyezkedhet el a proletariátus forradalmi mozgalmának az élén, hanem a proletariátus ellen fordul. Ilyen helyzetben Lukács alárendeltsége a sztalinista párt autoritásának már meg kellett hogy szűnjék. Azonosulás a párttal, még ha az el is bürokratizálódott, olyan időszakban, amelyik nem forradalmi; ezzel szemben aktív részvétel a forradalomban, még a párt ellenében is – ez Lukács politikai álláspontja.

VI.

Úgy tűnik, hogy munkássága a sztalinista korszak folyamán ezt az álláspontot magyarázza. A klasszikusok – Hegel, Goethe és implicite Lukács – megpróbálták a (francia vagy orosz) forradalom után hagyományaik jegyében élni. Ehhez kompromisszumokat kötöttek a jelennel, míg ezzel szemben a romantikusok – Hölderlin és Trockij – csak egy purista és szektáriánus megoldást találhattak.

Távol áll szándékainktól, hogy Lukács álláspontját védjük. Célunk az, hogy megvilágítsuk munkásságának a célját és igazoljuk a folytonosságát. Egy jellemző vonása van Lukács életének és művének, amelyet elfogadunk: végső választásának a következetessége. Sókratész kiürítette a poharat – írta Lukács *A lélek és a formák* ban. A sors nagylelkű volt Lukácshoz. Megengedte neki, a pohár kiürítése után, hogy visszatérjen eredeti választásához a forradalom mellé: nemcsak Goethéről és Hegelről írott lefátyolozott tanulmányaiban, hanem tisztán és határozottan állást foglalt a magyar forradalom mellett. Talán álláspontja belső kritikájának működését kell abban látnunk, hogy a nagy dialektikus eredeti választásának *csak* a logikai következményét vonta meg: azonosulás a párttal, igen, de egy ilyen azonosulásnak a határa nem a párt jelenlegi képtelensége arra, hogy a forradalom élén helyezkedjék el, hanem inkább az a tény, hogy nem folytat többé igazi forradalmi gyakorlatot. Ilyen álláspontról nézve Lukács volt romantikus, amikor ragaszkodott egy olyan párthoz, amelyik nélkülözött bármiféle tartalmat.

Ellenhatásként a romantikus iskolára tehát romantikussá vált. Egész munkássága apologetikus jelleget öltött. Elemzései azokban a munkáiban, amelyeket a sztalinista korszak folyamán írt, egyre erőtlenebbekké váltak, mintha valóságos tartalmuk nem lett volna több, mint fejlődésének az apológiája. Mert még ha el is fogadjuk az ő véleményét arról, hogy a klasszikusok kompromisszumok megkötése árán próbáltak élni a világban, akkor is fölmerül a kompromisszumok *mértékének és kiterjedésének* kérdése. S mert Lukács nem tudta megválasztani a helyes mértéket, kompromisszuma beleegyezéssé vált: „imádkozó papok lettek az egykor mindent felforgatókból” – ahogy az öregedő romantikusokról írta. De ő is imádkozó pappá vált, mert átment a szűk hídon, amelyik összeköti az egyik oldalon a klasszikust és a tragikust és a másik oldalon a romantikust. Ami megmentette őt, az csak egy véletlen volt: elég hosszú ideig élt ahhoz, hogy tanúja legyen egy új forradalmi korszaknak. Ha az ő ítélete az öreg romantikusokról nem

bélyegezheti meg többé őt magát is, annak az az oka, hogy a jelenlegi magyar forradalomban határozottan a munkások és a fiatalság oldalára állt a sztalinista rezsimmel szemben.

(1957. május)

Utóirat: A megelőző oldalakat csaknem egy esztendővel ezelőtt írtam. Azt állítottam, hogy amennyiben helyesen értem Lukács munkásságának jelentését, akkor ő nem fogja alávetni magát az önbírálat és a visszavonás szokásos rítusának az 1956. októberi magyar forradalomban játszott szerepe miatt, annak ellenére, hogy voltak jelentések ilyen esemény lehetőségéről. Továbbá világos volt, hogy munkássága apologetikus jellegének szintén meg kell változnia. Most két olyan könyvről referálhatunk, amelyeket azóta publikált.

Először azonban arról, hogy Lukács neve nem jelenik meg a között a 169 magyar író között, akik aláírták a „lojalitási nyilatkozatot” a Kádár-kormányzatnak. Nincs a rezsimet pártoló nyilatkozat Lukács részéről. Ezzel szemben egy három tanulmányból álló gyűjteményt adott ki az Einaudi 1957 októberében Olaszországban, *Il significato attuale del realismo critico* címen. Ez tartalmazza Lukácsnak az avantgárd irodalomról a XX. kongresszus tájékán írott tanulmányait, aki nyilatkozik munkássága folytonosságáról és fölhívja olvasói figyelmét arra, hogy Sztalin és Zsdanov időszakában ezópusi nyelvet kellett használnia. Elítéli Sztalin hibáit és a „bűnös moszkvai triót”, igaz, hogy nem erősebb kifejezésekkel, mint amilyeneket Hruscsov is használt.

Lukács új könyvét 1957 decemberében publikálták Magyarországon. Ez esztétikájának egy fejezetét tartalmazza. A partikularitással, mint esztétikája központi kategóriájával foglalkozik, történelmi és szisztematikus összefüggésekben. Megtalálhatók a műben a szokásos tiszteletadások Sztalinnak és Malenkovnak – kicsit megkésetten. De kit tévesztenek meg ezek? Még a harmadrangú pártpolitikusokat és teoretikusokat sem, akiknek szánta. Amióta tudottá vált, hogy Lukács nem az övék többé, rágalmozó hadjáratot indítottak ellene. Üldözői Kelet-Berlintől Prágán át Budapestig egyetértenek abban, hogy Lukács „átment az ellenség táborába”. (Vö. *France-Observateur* nov. 28, dec. 26; *Társadalmi Szemle* 1957. dec.; *L'Express* febr. 13; *East Europe* febr. stb.) Ezt a hadjáratot tekinthetjük egy elkövetkező, Lukács elleni eljárás előkészületének. Bármennyivel inkább árt is azonban mindez a sztalinista kazuisztikának, semmint a kiszemelt áldozatnak, a legkomolyabb félelmet mégis Lukács készülődő *Esztétikájának*, pályafutása gyümölcseének az elhallgatása okozza.

(Fordította Keresztes György)